

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه:	ستاری فر، محمد، ۱۳۳۱ -
عنوان و نام پدید آور:	بن‌مایه‌های توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی /تالیف محمد ستاری فر.
مشخصات نشر:	تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری:	۳ ج.: جدول، نمودار.
فروست:	انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی؛ ۵۸۸(۱)/۳.
شابک:	شابک دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۲۱۷-۴۶۹-۰-۰
	شابک جلد اول: ۹۷۸-۹۶۴-۲۱۷-۴۷۰-۶-۰
	شابک جلد دوم: ۹۷۸-۹۶۴-۲۱۷-۴۷۱-۳-۰
	شابک جلد سوم: ۹۷۸-۹۶۴-۲۱۷-۴۷۲-۰-۰
وضعیت فهرست نویسی:	فیپا
یادداشت:	واژه‌نامه.
یادداشت:	کتابنامه.
یادداشت:	نمایه.
مندرجات:	ج. ۱. چپستی‌ها، چارچوب‌های مفهومی و نظری در پیدایش بن‌مایه‌های توسعه‌یافتگی. ج. ۲. فرایندهای کامیابی اروپاییان در دستیابی به بن‌مایه‌های توسعه یافتگی. ج. ۳. فرایندهای کامیابی و ناکامی ایرانیان در دستیابی به بن‌مایه‌های توسعه‌یافتگی. فرایندهای پدیداری چرخه «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت قوی».
عنوان دیگر:	رشد اقتصادی -- ایران -- تاریخ
موضوع:	Economic Development -- Iran -- History
موضوع:	توسعه اجتماعی -- ایران -- تاریخ
موضوع:	Community Development -- Iran -- History
موضوع:	رشد اقتصادی -- تاریخ
موضوع:	Economic Development -- History
موضوع:	توسعه اجتماعی -- تاریخ
موضوع:	Community Development -- history
موضوع:	رشد سیاسی -- تاریخ
موضوع:	Political Development -- History
موضوع:	ایران -- سیاست اجتماعی
موضوع:	Iran -- Social Policy
موضوع:	ایران -- سیاست اقتصادی
موضوع:	Iran -- Economic Policy
موضوع:	ایران -- سیاست و حکومت -- تاریخ
موضوع:	Iran -- Politics and Government-- History
شناسه افزوده:	دانشگاه علامه طباطبائی.
رده‌بندی کنگره:	HC۴۷۳
رده بندی دیوئی:	۳۳۰/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی:	۷۴۳۸۱۳۱

بن مایه‌های توسعه یافتگی و توسعه نیافتگی

جلد اول:

چیستی‌ها، چارچوب‌های مفهومی و نظری در پیدایش

بن مایه‌های توسعه یافتگی

مؤلف:

دکتر محمد ستاری‌فر

عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی

چاپ سوم

بن مایه‌های توسعه یافتگی و توسعه نیافتگی

جلد اول:

چیستی‌ها، چارچوب‌های مفهومی و نظری در پیدایش
بن مایه‌های توسعه یافتگی

مؤلف:

دکتر محمد ستاری فر

زیر نظر معاونت پژوهشی دانشگاه

شابک جلد اول: ۶-۴۷۰-۲۱۷-۹۶۴-۹۷۸

ویراستار ادبی سمیرا مؤدب ویراستار علمی: حمید دورجی سرویراستار: دکتر زهرا محمدیان

صفحه‌آرا: سمیرا مؤدب طراح جلد: شهریار شاهمندی ناظر فنی: رضا دنیوی

مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی؛ صندوق پستی: ۱۵۸۱۵/۳۴۸۷

فروشگاه آنلاین انتشارات book.atu.ac.ir

سایت مرکز چاپ و انتشارات press.atu.ac.ir

سایت فروشگاه الکترونیکی <https://mybooket.com/atu>

آدرس فروشگاه مرکزی: تهران انتهای بلوار دهکده المپیک، دانشگاه علامه طباطبائی

نیش درب ورودی میدان ورزش تلفن: ۴۸۳۹۲۶۵۹ همراه: ۰۹۹۰۲۴۹۹۹۸۵

چاپ سوم ۱۴۰۲ شمارگان: ۱۰۰ قیمت: ۲۳۰۰۰ تومان

گفتار ناشر

ماهیت پژوهشی دانشگاه در دورهٔ جدید بیش از دوره‌های قبل رسمیت می‌یابد؛ از بعد تاریخی، پیش از تأسیس نهاد دانشگاه، جامعه با پدیده آموزش رسمی آشنا بوده، هرچند که این آموزش مبتنی بر محفوظات بوده است. اما تحول مهمی که ظهور دانشگاه در ماهیت و بنیان آموزش ایجاد کرد، ظهور آموزش مبتنی بر پژوهش بود. به عبارت دقیق‌تر آنچه در دانشگاه باید آموزش داده می‌شد نه ترجیحات شخصی بلکه نتیجه پژوهش‌های عمیق و پردامنه در حوزه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی بود. بدین سان دانشگاه فضای امنی برای تأمل، تفکر، پژوهش و انتشار این گونه پژوهش‌ها گردید. البته شیوه سنتی انتشار پژوهش‌ها، انتشار شفاهی یا همان چیزی بود که از دیرباز آموزش نامیده می‌شد. اما اکتشافات جدید علمی جز با انباشت و نقادی دانش‌های قبلی اتفاق نمی‌افتد و بدین ترتیب بود که راه‌های جدیدی برای انتشار و انباشت دانش و خصوصاً انتشار آثار به شکل مکتوب (کتاب، مجله، بانک‌های اطلاعاتی و...) پیدا شد

تأسیس نهاد انتشاراتی دانشگاه‌ها، در جایگاه بخش اجتناب‌ناپذیر توسعه علمی شایان اهمیت است. مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی در مقام بزرگ‌ترین دانشگاه علوم انسانی کشور نیز از این قاعده مستثنی نیست، به طوری که هم می‌تواند در انتشار افکار، اندیشه‌ها، نظریات و تولیدات علمی

استادان، دانشجویان و اصحاب دانش کوشا باشد و هم به نیازهای علمی جامعه پاسخ گوید.

فعالیت مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه از سال ۱۳۹۲ با احیای شورای انتشارات دانشگاه متشکل از استادان فعال و پرکار در عرصه پژوهش و انتشار و نمایندگان دانشکده‌ها و مراکز پژوهشی وارد مرحله جدیدی شد. در این دوره همگام با تحول اساسی در کیفیت و کمیت آثار منتشرشده، رویکرد نوینی نیز مبتنی بر اولویت آثار بنیادین، بومی و برگرفته از تأملات نظری و عملی استادان در پیش گرفته شد. البته در این میان، ترجمه آثار کم‌نظیر و بی‌مانند در کشور با موافقت شورای انتشارات دانشگاه نیز مورد غفلت قرار نگرفته است. هرچند تا نیل به مطلوب فاصله زیادی وجود دارد و همکاری همه استادان و پژوهشگران را می‌طلبد؛ اما در همین مدت کوتاه نیز سالانه بالغ بر یک‌صد عنوان از آثار استادان دانشگاه به زیور طبع آراسته شده است و امید می‌رود این روند با کیفیتی بالاتر همچنان در مسیر رشد و ترقی طی شود.

کتاب حاضر از جمله آثار دانشگاه است که پس از طی فرایند بررسی و داوری‌های علمی و ادبی، اینک در اختیار خوانندگان محترم قرار می‌گیرد. امید می‌رود علاقه‌مندان و خوانندگان این اثر نیز مانند سایر آثار دانشگاه، صاحب اثر را از نقدهای مشفقانه خود بهره‌مند سازند.

مرکز چاپ و انتشارات

دانشگاه علامه طباطبائی

تقدیم به:

رادمردان و زنان، شهدا و دگدشتگانی که با آگاهی، خرد، غزم و پایداری، گام‌هایی را در

راه سربلندی، آزادی، رفاه، رشد و عدالت ایران عزیز برداشته‌اند.

و تقدیم به صاحب نظران، دانشگامیان و دانش‌پژوهانی که در این راه هدف داشته و

دارند.

بخش‌های کتاب در یک نگاه

بخش اول چیستی‌ها	فصل اول: چیستی‌های پیش‌روی فصل دوم: گسترش چیستی‌ها- گسترش نظریه‌ها فصل سوم: چارچوب مفهومی رویکردهای چرخه‌ای در تبیین چیستی‌های توسعه‌ای فصل چهارم: چیستی روابط چرخه‌ای بین بن‌مایه‌ها در پیدایش نظم اجتماعی
بخش دوم پدیداری چرخه بن‌سازه توسعه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)» (چرخه‌ای هم پیش‌نیاز توسعه، هم عامل توسعه و هم هدف توسعه)	فصل پنجم: پیدایش نظم‌های اجتماعی فصل ششم: نظم‌های اجتماعی (دولت‌ها) مختصات و کارکردها فصل هفتم: «نظم‌های اجتماعی- دولت‌ها» چگونگی تحولات و گذارها فصل هشتم: چرخه «نظم دسترسی باز- توسعه‌یافتگی» فصل نهم: چگونگی پیدایش چرخه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)» (چرخه‌ای هم پیش‌نیاز توسعه، هم عامل توسعه و هم هدف توسعه)
بخش سوم قرون وسطی- جمع و بخش اروپا (ظهور و افول نظم‌های اجتماعی)	فصل دهم: قرون وسطی: مختصات- تحولات و آثار بازنشرها فصل یازدهم: قرون وسطی- شکل‌گیری اولیه اروپا فصل دوازدهم: قرون وسطی: عصر پیشرفت- شهرنشینی، جنگ‌های مقدس- تکانه نظم‌های اجتماعی
بخش چهارم عصر بیداری- پی‌ریزی نظم‌های اجتماعی نو (پیدایش سطح اولیه چرخه «دولت- ملت- کشور»)	فصل سیزدهم: عصر بیداری- زمینه‌ها- گستره‌ها، آثار سرریز (رنسانس- مرکانتلیسم- کشف سرزمینی) فصل چهاردهم: عصر اصلاحات دینی و بازنشرها (۱۶۵۰-۱۵۰۰) فصل پانزدهم: شکل‌گیری دولت‌های مطلقه، شکل‌گیری سطح اولیه چرخه‌های «دولت- ملت- کشور» و «قدرت جامعه- قدرت دولت»
بخش پنجم عصر خرد (انقلاب صنعتی- نظم‌های اجتماعی نوین)	فصل شانزدهم: عصر خرد (شکل‌گیری بن‌مایه‌های فکری و معرفتی نظم‌های اجتماعی نوین) فصل هفدهم: چرخه «تغییرات علمی- فنی» (با آثار سرریز انقلاب صنعتی- خیز اقتصادی)
بخش ششم گذار از نظم‌های اجتماعی فرامرزی و فراقومی بودن نظم اجتماعی ایرانیان	فصل هجدهم: نظم‌های اجتماعی فرامرزی و فراقومی (تمدن ایرانی عصر باستان- قرون وسطی) فصل نوزدهم: نوزایش ایرانیان: برآمدن- برافتادن نظم‌های اجتماعی نوین (عصر صفویه) فصل بیستم: عصر قاجاریه: ایران در عقب‌ماندگی (عصر جدال نظم‌های اجتماعی کهنه و نو)
بخش هفتم مروری کلی و سخن آخر	فصل بیست و یکم: مرور کلی بر آنچه گذشت

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
----------------	---

بخش اول: چیستی‌ها

مقدمه	۲۳
فصل اول: چیستی‌های پیش‌روی	۲۵
۱-۱- چرایی موضوع این کتاب	۲۵
۱-۲- چیستی‌های توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی	۳۲
۱-۳- سؤالات و چیستی‌های پیش‌روی	۳۵
۱-۳-۱- فرایندهای پیدایش	۳۵
۱-۳-۲- دامنه پیدا کردن سؤالات پیش‌روی	۳۹
۱-۴- فرایندهای توسعه در بستر تاریخ (تابلوهای زمان)	۵۳
۱-۴-۱- تابلوی زمان ۱: شکل‌گیری جوامع انسانی و پیدایش انقلاب‌ها	۵۳
۱-۴-۲- تابلوی زمان ۲: شکل‌گیری نظم‌های اجتماعی	۵۵
۱-۴-۳- تابلوی زمان ۳: گذار از انسان طبیعی به نظم‌های اجتماعی	۵۶
۱-۴-۴- تابلوی زمان ۴: تحول و تکوین آرا و نظریه‌های علم اقتصاد برای توسعه‌یافتگی	۵۷
۱-۵- رویکرد اصلی در نگارش این کتاب	۵۹
فصل دوم: گسترش چیستی‌ها- گسترش نظریه‌ها	۶۳
۲-۱- گسترش چیستی‌ها- گسترش نظریه‌ها	۶۴
۲-۲- گسترش چیستی‌ها- گسترش روش‌شناختی‌ها- گسترش نظریه‌ها و دستاوردها	۶۵
۲-۳- نظریه‌پردازان مکتب‌ساز در علم اقتصاد	۷۷
۲-۴- پیدایش نظریه پیرامون تقسیم کار، وسعت بازار و انباشت سرمایه	۷۸
۲-۵- پیدایش نظریه جمعیت	۸۰
۲-۶- پیدایش نظریه مزیت، رقابت و رانت	۸۱
۲-۷- پیدایش نظریه آزادی برای پیشرفت	۸۱
۲-۸- پیدایش نظریه زیربنا و روبنا	۸۲
۲-۹- نظریه‌پردازان رشد اقتصادی- توسعه اقتصادی	۸۳
۲-۹-۱- جوزف شومپتر	۸۳
۲-۹-۲- کینز	۸۴
۲-۱۰- پیدایش نظریات نئوکلاسیک‌ها برای دستیابی به رشد حداکثر	۸۵
۲-۱۱- پیدایش رویکردهای اصلاحی در نظریه‌پردازی رشد اقتصادی	۸۸
۲-۱۲- پیدایش نظریه‌های کمی در حوزه ادبیات رشد اقتصادی	۸۹
۲-۱۳- پیدایش توسعه اقتصادی	۹۱

۱۷۷.....	۴-۲-۳- هنجارها
۱۷۸.....	۴-۲-۴- مفهوم فرهنگ
۱۸۲.....	۴-۲-۵- زبان
۱۸۲.....	۴-۲-۶- نژاد- قوم- ملت
۱۸۳.....	۴-۲-۶-۱- نژاد
۱۸۵.....	۴-۲-۶-۲- قوم
۱۸۸.....	۴-۲-۶-۳- ملت
۱۹۲.....	۴-۲-۷- مفهوم دولت
۱۹۵.....	۴-۳- نقش بن‌مایه و چرخه «باور- رفتار- نهاد» در شکل‌گیری اولیه نظم اجتماعی
۲۰۰.....	۴-۳-۱- مفهوم نهاد اجتماعی
۲۰۵.....	۴-۳-۲- مفهوم نهاد مدنی
۲۰۷.....	۴-۴- چرخه نهادی «دولت- بازار» یا چرخه «بازار سیاست- بازار اقتصاد»

بخش دوم: پدیداری چرخه بن‌سازه توسعه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)»

۲۱۲.....	مقدمه
۲۱۳.....	فصل پنجم: پیدایش نظم‌های اجتماعی
۲۱۳.....	۵-۱- مقدمه
۲۱۴.....	۵-۲- مروری کلی و تاریخی بر چگونگی شکل‌گیری نظم‌های اجتماعی
۲۱۴.....	۵-۲-۱- نقش چرخه «علم- سیاست- اقتصاد» در زمینه‌سازی ظهور و افول نظم‌های اجتماعی
۲۱۵.....	۵-۳- چرایی و تحولات ظهور و افول نظم‌های اجتماعی
۲۳۲.....	۵-۴- نهادها و پی‌ریزی نظم اجتماعی
۲۳۷.....	۵-۴-۱- تبیین نظم اجتماعی در رویکرد داروین‌سوم اجتماعی
۲۴۱.....	۵-۴-۲- بن‌سازه‌های جامعه انسانی در رویکرد داروین‌سوم اجتماعی
۲۴۴.....	۵-۵- جایگاه قدرت در چرخه «انقلاب‌های سه‌گانه و نظم‌های اجتماعی آن»
۲۴۷.....	۵-۶- چگونگی زایش قدرت در نظم‌های اجتماعی و تحولات آن
۲۵۱.....	۵-۷- کارکردهای بده- بستانی در چرخه «ساختار قدرت- ساختار نهادی و سازمانی»
۲۵۹.....	۵-۸- چرخه تقابلی «نهاد پیش‌برنده- نهاد عقب‌برنده» در ساخت نظم اجتماعی
۲۶۲.....	۵-۹- چرخه تعاملی «کیفیت بازار سیاست- کیفیت نظم اجتماعی»
۲۶۷.....	۵-۱۰- چرخه تعاملی «نهاد- رشد اقتصادی»
۲۶۹.....	۵-۱۱- نقش چرخه نهادها و نظم‌های اجتماعی در هم‌گرایی و واگرایی جوامع
۲۷۱.....	۵-۱۲- نگاهی به فرایندهای خردمندی انسان- زیست اجتماعی انسان- پیدایش قدرت و نظم‌های اجتماعی

۱۳-۵- چرخه پخش قدرت (فرد- جامعه- دولت)	۲۷۴
فصل ششم: نظم‌های اجتماعی (دولت‌ها) مختصات و کارکردها	۲۸۱
۱-۶- مقدمه	۲۸۱
۲-۶- گستره انقلاب‌ها- گستره نظم‌های اجتماعی	۲۸۳
۱-۲-۶- انقلاب شناختی (عصر همه‌جانشینی)- پیدایش نظم اولیه / نظم خوراک‌جویی	۲۸۳
۲-۲-۶- انقلاب کشاورزی، عصر یکجانشینی و پیدایش نظم‌های اجتماعی با دسترسی محدود	۲۹۰
۳-۶- عصر گذار (خوراک‌جویی به کشاورزی) (همه‌جانشینی به یکجانشینی)	۲۹۴
۴-۶- ساختار نظم اجتماعی دسترسی محدود	۳۰۲
۵-۶- چستی نظم اجتماعی- حکومت طبیعی (دولت)	۳۰۴
فصل هفتم: «نظم‌های اجتماعی- دولت‌ها» چگونگی تحولات و گذارها	۳۱۳
۱-۷- مقدمه	۳۱۳
۲-۷- گونه‌های دولت	۳۱۴
دولت‌های قبیله‌ای	۳۱۸
دولت- شهرها	۳۲۰
امپراطوری‌ها	۳۲۱
دولت‌های فتودالی	۳۲۳
۳-۷- شکل‌گیری دولت‌های گذار (دولت‌های مطلقه)	۳۲۵
دولت‌های استنداستیت	۳۲۶
دولت مطلقه (شکل‌گیری سطح اولیه چرخه «دولت- ملت- کشور» و «قدرت جامعه- قدرت دولت»)	۳۲۷
۴-۷- پیدایش دولت لیبرال (قراردادی- دموکراتیک)	۳۳۲
۵-۷- چرا دولت برای توسعه‌یافتگی مهم است	
(دولت‌های متزلزل، غیر توسعه‌گرا، غارتگر، توسعه‌گرا)	۳۳۹
۶-۷- تحولات در نظم‌های اجتماعی (دولت‌ها)	۳۴۵
پیدایش نظم اجتماعی دسترسی محدود (گستره‌ها، ظهور، افول و گذارها)	۳۴۷
ظهور و افول نظم‌های اجتماعی	۳۵۴
مختصات عمومی حکومت طبیعی (نظم دسترسی محدود)	۳۵۵
نظام دسترسی محدود- شکننده (حکومت طبیعی شکننده)	۳۶۴
نظام دسترسی محدود- پایه (حکومت طبیعی پایه)	۳۶۵
نظام دسترسی محدود- بالغ (حکومت طبیعی بالغ)	۳۶۷
۷-۷- توازن و عدم توازن دوگانه (بازار سیاست- بازار اقتصاد) و گذارهای آن	۳۶۹
۸-۷- دولت‌های دسترسی محدود و شکل‌گیری گذارهای آن	۳۷۴
۹-۷- چرخه «مرکانتلیسم- پول» در پیدایش امپراطوری‌ها و تحولات در نظم‌های اجتماعی	۳۷۶

آثار بازنشر مرکانتلیسم و پول در عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی	۳۷۶
امپراطوری‌ها و تحولات نظم‌های اجتماعی	۳۸۰
فصل هشتم: چرخه «نظم اجتماعی دسترسی باز - توسعه یافتگی»	۳۸۷
۸-۱- مقدمه	۳۸۷
۸-۲- شروط و منطق گذار از حکومت طبیعی به نظم دسترسی باز	۳۸۹
۸-۳- ویژگی‌های نظم دسترسی باز	۳۹۴
۸-۴- چند کارکرد نظم‌های اجتماعی با دسترسی محدود و دسترسی باز	۴۰۵
۸-۴-۱- مالیه عمومی کشور در حکومت‌های طبیعی و باز	۴۰۷
۸-۴-۲- عرصه‌های رانت- رقابت در نظم‌های اجتماعی بسته و باز	۴۱۶
۸-۴-۳- بهره‌گیری از ظرفیت‌های انسانی توسعه‌ای همچون زنان (گذار از سرکوب، محدودیت تا مشارکت برابر)	۴۱۸
۸-۵- علت مانایی نظم اجتماعی با دسترسی باز	۴۲۳
۸-۵-۱- آزادی در عرصه‌ها، بسط فرصت‌ها و حق انتخاب‌ها در نظم دسترسی باز	
(آزادی به مثابه هم بستر لازم برای توسعه، هم عامل توسعه، هم هدف غایی توسعه)	۴۲۷
۸-۵-۲- گذار از نظم اجتماعی دسترسی محدود به دسترسی باز با توانمندسازی قدرت جامعه و سرمایه اجتماعی	۴۳۰
۸-۵-۳- دموکراسی، ثمره‌ای از نظم اجتماعی دسترسی باز	۴۳۹
۸-۵-۳-۱- پیش‌فرض‌های دموکراسی	۴۴۲
۸-۵-۳-۲- دموکراسی و شرایط آن	۴۴۳
۸-۵-۴- چرخه «دولت- بازار» در نظم اجتماعی دسترسی باز	۴۴۴
فصل نهم: چگونگی پیدایش چرخه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)»	
(چرخه‌ای هم پیش‌نیاز توسعه، هم عامل توسعه، هم هدف توسعه)	۴۵۱
۹-۱- مقدمه	۴۵۱
۹-۲- پدیداری چرخه بن‌سازه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)» در بستر نظم‌های اجتماعی	۴۵۲
۹-۳- مفهوم قدرت	۴۵۸
اشکال قدرت	۴۶۲
۹-۴- ویژگی‌های نهادمندی قدرت	۴۶۴
۹-۵- چگونگی ساختار و کارکرد قدرت در چرخه «دولت- ملت- کشور» یا «قدرت جامعه- قدرت دولت»	۴۶۷
۹-۶- بده- بستان‌ها در چرخه «قدرت جامعه- قدرت دولت»	۴۸۲
گزینه ۱- چرخه معیوب: «قدرت دولت ضعیف- قدرت جامعه ضعیف»	۴۹۰
گزینه ۲- چرخه معیوب: «قدرت دولت قوی (استبدادی)- قدرت جامعه ضعیف»	۴۹۰

- گزینه ۳- چرخه معیوب: «قدرت دولت ضعیف- قدرت جامعه قوی»..... ۴۹۳
- گزینه ۴- چرخه توسعه و تعالی: «قدرت دولت قوی- قدرت جامعه قوی»..... ۵۰۷
- ۷-۹- چگونگی پیدایش چرخه سپهر «منظومه حکمروایی- منظومه دارایی‌ها» در نظم‌های اجتماعی..... ۵۱۸
- سپهری از عقب‌ماندگی و درماندگی‌ها (جریان بده- بستان بین مختصات $A_1A_2A_3$ در منظومه حکمروایی و $A_4A_5A_6$ در منظومه دارایی‌ها)..... ۵۴۵
- سپهر گذار از عقب‌ماندگی به توسعه‌یافتگی (جریان بده- بستان بین مختصات $B_1B_2B_3$ در منظومه حکمروایی و $B_4B_5B_6$ در منظومه دارایی‌ها با همدیگر)..... ۵۵۱
- سپهر ورود به عرصه‌های توسعه‌یافتگی و آزادی‌ها (جریان بده- بستان بین مختصات $C_1C_2C_3$ در منظومه حکمروایی و $C_4C_5C_6$ در منظومه دارایی)..... ۵۵۲

پیشگفتار

موضوع کتابی که شما خواننده گران سنگ در پیش روی خود دارید، برخاسته از سؤالات و پرسش‌هایی بوده که از دوران تحصیل و سپس فعالیت‌های آموزشی، پژوهشی، اجرایی و مدیریتی، ذهن نگارنده را تاکنون به خود مشغول کرده است. سؤالاتی همچون:

چرا بعضی از کشورها جلو افتادند و بعضی عقب ماندند؟ چرا کشور ایران با پیشینه تاریخی و تمدنی درخشان و در کنار گستره‌ای از ظرفیت‌ها، امکانات و منابع رشک‌برانگیز مادی، انسانی، فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود تاکنون نتوانسته است برای خود، کارنامه قابل قبولی در دستیابی به سطوح بالای توسعه‌یافتگی داشته باشد؟ ایران برای توسعه‌یافتگی خود باید به کجا و به چه چیز تکیه می‌کرد که نکرد؟ باید از کجا شروع می‌کرد که نکرد؟ چرا برنامه‌های توسعه در ایران (با قدمت ۷۰ ساله) و با وجود نیازها، مطالبات، تلاش‌های همگانی و صرف منابع عظیم مادی و ارزی نتوانست گره‌گشای مشکلات ایرانیان برای دستیابی به جامعه‌ای مرفه، باثبات، پیشرفته و برخوردار از اخلاق، عدالت و آزادی‌های همه‌جانبه باشد؟ و ده‌ها سؤال دیگر.

در دوران مسئولیت‌هایی که در دفتر مشاورت اقتصادی و اجتماعی نخست‌وزیری (برادر بزرگوار جناب آقای مهندس میرحسین موسوی) طی سال‌های (۶۴-۱۳۶۱) و سپس مسئولیت‌های اجرایی‌ام در سازمان برنامه (معاونت‌های امور اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، عمومی و مسئول تدوین و تنظیم بودجه‌های سنواتی در طی سال‌های ۶۸-۱۳۶۴) داشتم، بر عمق دانش، گستره اطلاعات و چراهایی که داشتم افزوده شد. دستاوردهای علمی در کنار تجارب جهانی و مشاهدات عینی و تجربی‌ام از حوزه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی و مناطق ایران، مرا به این باور راسخ رسانید که بدون در نظر گرفتن و رعایت الزاماتی همچون موارد ذیل، امکان دستیابی به توسعه‌یافتگی همه‌جانبه، پایدار و نهادمند، ممکن نیست:

۱***. نمی‌توان مسائل تاریخی، پیچیده، فرایندی و درهم‌تنیده عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی کشور را با مجموعه‌ای از پروژه‌های اقتصادی و اجتماعی و بدون برپایی بده-بستان‌های هدفمند بین آنها مورد حل و فصل قرار داد (رویکردهایی که در غالب برنامه‌های توسعه ۵ ساله ایران، قبل و بعد از انقلاب مد نظر قرار گرفته است).

۲***. نمی‌توان با رویکرد اصلاحات قیمتی، به کارزار نابسامانی‌ها و عقب‌افتادگی‌های تاریخی کشور رفت. اصلاحات قیمتی رویکرد بسیار مهمی در عرصه‌های دانش و

علم اقتصاد و توسعه است و بدون انجام اصلاحات قیمتی، نمی‌توان برای توسعه کاری کرد؛ اما باید این حقیقت مهم را نیز دریافت کرد که نمی‌توان فقط با اتکا به رویکردهای اصلاحات قیمتی به توسعه‌یافتگی دست یافت. این رویکردها محتاج بستر و فضایی هستند که در آن ثبات، فضای پیش‌برنده، نهادمندی قدرت و توزیع آن بین دولت و جامعه بوده به‌علاوه چیدمان سیاسی در قوای سه‌گانه و دولت (حاکمیت) باید پیش‌برنده و توسعه‌گرا باشد. اگرچه در کشورهای توسعه‌یافته برای پایداری رشد اقتصادی، اصلاحات قیمتی شرطی لازم است ولی فضای کسب و کار اقتصادی و اجتماعی آنها شرط کافی برای اصلاحات اقتصادی و اجتماعی را در خود دارد. باید باور داشت در کشوری همچون ایران رویکردهای اصلاحات قیمتی در شرایط محیطی خاص آن، نمی‌تواند راهگشایی داشته باشد. به‌خصوص که شرایط زیر را از گذشته تاکنون از سرگذرانده باشد (دوران بی‌ثباتی در برنامه پنجم توسعه قبل از انقلاب و شکل‌گیری دولت نفتی و رانتی، بودجه‌های متأثر از این وضعیت و شرایط، دگرگونی‌های همه‌جانبه اقتصادی و اجتماعی در طول انقلاب و آثار بازنشر جنگ ۸ ساله ایران و عراق و ...، شرایط محیطی بی‌سامان و بی‌ثبات در کنار ویرانی‌های جنگ، جابه‌جایی‌های جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی و به‌هم‌خوردگی همه چیدمان‌ها به‌ویژه در حوزه قدرت سیاسی (دولت و حاکمیت) و شرایط محیطی صلح مسلح (آتش‌بس بین ایران و عراق). اتخاذ رویکردهای اصلاحات قیمتی به‌صورت خام و تک‌ساحتی و نه همه‌جانبه (همچون برنامه‌هایی که در ایران موسوم به برنامه تعدیل ساختاری شد و مغایرت‌های جدی با موازین علمی، تجربی و حتی با رویکردهای بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول داشت) نمی‌توانست و در عمل هم نتوانست مسائل اقتصادی و اجتماعی ایران را حل و فصل نماید. این برنامه‌ها نه تنها نتوانستند گامی به جلو برای کشور بردارند که خود، موجب پیدایش مسائل و بحران‌های نوینی برای کشور شدند و به مشکلات قبلی نیز عمق دوچندان بخشیدند.

۳***. این چنین رویکردهایی (اصلاحات قیمتی در ایران) به این باور نرسیده است که در کشورهای در حال گذار با انبوهی از مسائل و چالش‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی و درهم‌تنیده، نیازمند شرایط لازم و بنیادینی همچون برپایی شرایط محیطی متناسب به‌ویژه چیدمان لازم و کارآمد از جایگاه دولت و نسبت آن با جامعه است. در کنار این شرط لازم، رویکردهای معطوف به اصلاحات قیمتی

پیشگفتار ۳

می‌تواند شرط کافی برای حرکت به جلو باشد. در جوامعی که از ثبات، تفاهم، تقسیم کار، برخورداری از سامان‌های لازم و نهادمندی‌های متناسب (به‌ویژه در حوزه قدرت و توزیع آن) چگونگی چیدمان قدرت در حوزه حاکمیت و توزیع آن و بده-بستان بین آنها از یک طرف و چگونگی توزیع قدرت بین حاکمیت و جامعه و بازار از طرف دیگر برخوردار هستند و جریان بده-بستان‌های کارآمد و اثربخش بین دو بازار سیاست و بازار اقتصاد برپاست و این دو بازار از نهادمندی، هم‌گرایی و ثبات در بده-بستان‌های بین خود برخوردارند. رویکردهای اصلاحات قیمتی در جایگاه و شرایط متناسب خود، می‌تواند از کارنامه قابل قبولی جهت افزایش رشد اقتصادی برخوردار شود، پایداری و استمرار رویکردهای اصلاحات قیمتی در چنین مختصاتی، شرط لازم و متناسب بودن شرایط محیطی برای انجام این اصلاحات شرط کافی است. برعکس در جوامع به‌هم‌خورده و کلنگی (نه امروزی یا دیروزی) بلکه درخودمانده، رانتی، طبقاتی و دچار اوتیسم، انجام اصلاحات برای شرایط محیطی، شرطی لازم و اتخاذ رویکردهای اصلاحات قیمتی برای دستیابی به رشد اقتصادی متناسب‌تر شرط کافی خواهد بود.

۴***. برنامه‌های توسعه برای دستیابی به سطح توسعه‌یافتگی لازم و متناسب در ایران نقطه آغازین خود را باید از چیدمان توسعه سیاسی شروع نمایند (امری که طی این ۷۰ سال عمر برنامه‌های توسعه، از آن غفلت شده و یا با جامعیت، کفایت، فراگیری و پایداری لازم بدان پرداخته نشده است). فرایندهای توسعه به‌ویژه در کشورهایی همچون ایران، نیازمند داشتن دولت توسعه‌گرا است. دولتی که در اشکال منابع انسانی، سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی و بهبود فضای کسب و کار توانمندساز و بسترساز است. این دولت تأمین‌کننده کالاهای حاکمیتی (امنیت، ثبات، نهادمندی، قانونمندی‌ها، تنظیم روابط پیش‌برنده، ...) به‌صورت متناسب، کارآمد و اثربخش برای شرایط محیطی و عصری خود و همچنین فراهم‌کننده فضای کسب و کار باثبات و پیش‌برنده برای گسترش بازار و وسعت‌های آن است. این چنین مختصاتی می‌تواند بازار سیاست در ایران را از ثبات، سلامت، رقابت، شفافیت و چیدمان کارآمد بین قوا و همچنین توزیع قدرت بین مرکز و مناطق، و چیدمان قدرت بین دولت و جامعه برای برپایی چرخه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)» برخوردار سازد. چنین رویکردی در توسعه سیاسی ایران، دولتی توسعه‌گرا، شهروندمدار، تعاملی با جامعه و در تعامل با بازار اقتصاد را شکل

می‌دهد. بازار سیاست اگر از شفافیت، رقابت و مقید بودن در بهره‌گیری از قدرت همراه باشد، به دور از دو خطای بنیادین دولت شکل می‌گیرد:

- خطای غفلت در انجام وظایف برای تولید کالاهای حاکمیتی و انجام این تولیدات متناسب با شرایط زمانی و عصری به‌صورت کارآمد، اثربخش و برخوردار از جامعیت، کفایت، فراگیری و پایداری لازم برای نفوذ همه‌جانبه در گستره‌های سرزمین و جمعیت.
 - خطای مداخله در عرصه‌های فردی و اجتماعی و بازار اقتصاد، حسب تجارب این خطا تاکنون برای ایران اخلال‌ها و هزینه‌های بسیار گزافی در پی داشته است.
- تصدی‌گرهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دولت که طی ۷۰ سال برنامه‌های توسعه در ایران شکل گرفته است، نشانه‌هایی از خطای مداخله در امور جامعه و بازار را در خود دارد (طی چند دهه گذشته بودجه این تصدی‌ها و خطای مداخله در امور، بیش از ۳ برابر بودجه عمومی به‌عنوان نمادی از کالاهای حاکمیتی بوده است. این امر نشان می‌دهد که دولت بیش از ۳ برابر وظایف اصلی خود، خطای مداخله در عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی داشته است).

۵***. فرایندسازی برای توسعه را با دولت‌های رها، ضعیف، مردد، درخودمانده، دچار تعارض در انجام وظایف و تکالیف دولتی با ائتلاف‌های متعارض و رانتی و در اشکال دولت‌های لویاتان مستبد، لویاتان ضعیف یا دولت‌های دوسر (دولت اسمی و پنهان و دوگانه) نمی‌توان شکل داد، اگرچه در تجارب توسعه با دولت‌های لویاتان، مستبد (یا مصلح) می‌توان گام‌هایی را برای پیشرفت برداشت همچون کشورهای کره جنوبی، تایوان، سنگاپور در دهه‌های اول توسعه خود، اما نمی‌توان با دولت‌های لویاتان مستبد به توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی دست یافت. این‌گونه دولت‌ها با بازار سیاست رانتی و غیررقابتی خود، نه‌تنها نمی‌توانند بنیان‌های لازم برای تغییر و تحول و توسعه کشور را فراهم کنند بلکه خود به بزرگ‌ترین مانع و مسئله برای تضعیف قدرت جامعه، بازار و توسعه‌یافتگی کشور تبدیل می‌شوند.

۶***. با دولت قانونمند، مقید، موظف، متناسب (نه بزرگ، نه کوچک، نه متوسط، بلکه متناسب با شرایط محیطی برای انجام وظایف) کارآمد، رقابتی، شفاف و پاسخ‌گو می‌توان کار توسعه را شروع داشت.

۷***. باورها، ارزش‌ها، هنجارها، فرهنگ‌ها و ... با نهادمندی و بده-بستان‌هایی که بین خود پیدا می‌کنند، سازنده ۴ گونه از چرخه‌های بن‌سازه هستند که ۳ نوع از این

پیشگفتار ۵

چرخه‌ها به جای چرخه‌های بن‌سازه توسعه، با نظم اجتماعی دسترسی محدود (شکنده- پایه- بالغ) سازنده چرخه‌های خبیثه فقر و عقب‌افتادگی هستند. در چرخه «فرودستان- فرادستان» جامعه به جای پیش‌برندگی و گام نهادن به سمت فرایندهای توسعه‌یافتگی، دچار مختصاتی همچون انباشت رانت و گستره‌های آن، بسط تفاوت‌ها، تبعیض‌ها، استثمارها، طبقاتی شدن جامعه و ... می‌شود (دولت‌هایی مثل دولت مستبد یا لویاتان مستبد، دولت لویاتان غایب یا دولت رها، یا دولت مردد و ... برخاسته از این چرخه‌ها می‌باشند).

۸***. کشورها طی دو سده اخیر حامل اشکالی از نظم اجتماعی در بستر زمان بوده‌اند. می‌توان این اشکال را در ۴ گروه تقسیم‌بندی کرد:

الف: چرخه «قدرت جامعه ضعیف- قدرت دولت ضعیف»

جامعه‌ای در سکون و ایستایی، مردمی فاقد توانایی و توانمندی و دولتی رها و بدون قدرت. در این مختصات بذره‌های توسعه‌یافتگی، نمی‌تواند شکل گیرد (دولت رها، لویاتان سرگردان).

ب: چرخه «قدرت جامعه ضعیف- قدرت دولت قوی»

این چرخه بیانگر جامعه‌ای است که مردم در فقر، عقب‌افتادگی و پراکندگی قرار گرفته‌اند. درحالی‌که قدرت در اختیار گروه ائتلاف فرادستان قرار دارد. رهبری این ائتلاف مستبدانه با سلطه‌گری خود، رویکردهای جمع‌آوری رانت، منابع، ثروت‌ها و توزیع آن را بین گروه‌های ائتلافی که رهبری آن را در اختیار دارد، مورد عمل قرار می‌دهد.

چرخه‌های معیوب «قدرت جامعه ضعیف- قدرت دولت ضعیف»، «قدرت جامعه ضعیف- قدرت دولت قوی» و «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت ضعیف» و

چرخه‌هایی است که در فضای آن نظم اجتماعی با دسترسی محدود (در اشکال شکنده- پایه- بالغ) شکل گرفته و آثار بازنشر آن در عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کارکردی به نام توسعه‌نیافتگی را طی تاریخ به ثبت رسانده است. با این چرخه‌های معیوب می‌توان در مقاطعی از زمان به صورت غیرپایدار، حتی رشد اقتصادی هم داشت؛ اما در این چرخه‌ها، توسعه‌یافتگی و رسیدن به سطح بالندگی، نهادمندی و پایداری آن (حسب مباحث نظری و تجارب جهانی) تاکنون محقق نشده است. اگرچه با نهادمندی و پایداری عوامل پیش‌برنده در نظم اجتماعی با دسترسی محدود- بالغ، بعضی از جوامع توانستند به نظم اجتماعی با دسترسی باز و

توسعه‌یافتگی دست یابند.

ج: چرخه «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت ضعیف»

در این مختصات، جامعه درعین‌حالی که در فقر و عقب‌افتادگی است، قدرت نه از آن توده‌ها و آحاد مردم، بلکه در دست گروه‌های فرادستان (اشراف، نجبا، فئودال‌ها، ...) قرار دارد. در چنین جامعه‌ای وقتی سخن از قدرت جامعه می‌شود، بیشتر می‌تواند مفهوم زور و سلطه برای گروه‌های خاص از جامعه را معنا داشته باشد. دولت در چنین جوامعی برای تنظیم روابط در گستره سرزمین و جمعیتی ناتوان و درمانده است. در غیاب این تنظیم روابط و نهادمندی آن، جامعه دائم دستخوش بی‌ثباتی، هرج‌ومرج، نزاع و جنگ داخلی است (دولت لویاتان غایب).

د: چرخه «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت قوی»

در این چرخه دولت‌ها نهادهای مربوط به بازار سیاست رقابتی و احزاب سیاسی برای تصاحب قدرت (کسب نمایندگی از مردم) را به صورت شفاف و کارآمد ایجاد می‌کنند. بازار سیاست، برای شکل‌گیری بازار اقتصاد به‌طور همه‌جانبه، فعال و توسعه‌ای و دائم، بسترسازی می‌کند. بازار سیاست در چنین شرایطی دنبال توزیع قدرت بین دو قطب و نهادمندی آن است:

- قطب جامعه (بازار فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه، نهادهای مدنی، مردم، بخش خصوصی)
- قطب دولت (مجموعه قوا، چیدمان بین آنها و توزیع قدرت بین مرکز و مناطق و در گستره سرزمین و جمعیت)

از بده- بستان، درهم‌تنیدگی، تعامل، رقابت و هم‌گرایی‌ها بین این دو قطب در بستر زمان و در نظم اجتماعی بین آنها چرخه بن‌سازه توسعه شکل می‌گیرد. چرخه‌هایی که در این کتاب از آنها با نام‌های «دولت- ملت- کشور»، یاد شده و شامل «بازار سیاست- بازار اقتصاد»، «دولت- بازار- نهادهای مدنی» و «قدرت جامعه- قدرت دولت» است. توسعه‌یافتگی ثمره و میوه درخت و کیفیت این چرخه‌ها است.

بن‌مایه‌های چرخه مهم و بنیادین «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت قوی» بن‌سازه توسعه‌یافتگی در بستر زمان است که از انباشت عوامل پیش‌برنده در عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، درهم‌تنیدگی و بده- بستان بین این انباشت‌ها شکل می‌گیرد. در چنین مختصاتی رابطه قدرت بین جامعه و دولت از نهادمندی برخوردار شده و چرخه «دولت- ملت- کشور» با آثار نفوذ و اثرگذاری خود در گستره سرزمین و جمعیت شکل

پیشگفتار ۷

می‌گیرد. پیش‌برندگی و درهم‌تنیدگی عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی با همدیگر، باعث ایجاد تقسیم کار عرصه‌های توسعه بین دولت و جامعه در یک چرخه به نام «بازار سیاست- بازار اقتصاد» می‌شود. در این چرخه، ساختار و کارکرد هر دو بازار ضمن اینکه از همدیگر منفک هستند درعین حال در تعامل و بده- بستان دائمی و پیش‌برنده با همدیگر قرار دارند. بازار سیاست با برخورداری از رقابت، شفافیت، کارایی و اثربخشی تولید کالاهای حاکمیتی (عمومی) را عهده‌دار است. درحالی‌که بازار اقتصاد در پاسخ به مطالبات عصری و توسعه‌ای کشور در گستره سرزمین و جمعیت، متولی تولید کالاهای خصوصی به صورت رقابتی توأم با کارایی است. از تقسیم کار متناسب، هدفمند و کارآمد بین دولت و ملت یا بازار سیاست و بازار اقتصاد، چرخه رشدآفرین «کالای عمومی- کالای خصوصی» و جریان بده- بستان آنها، بهبود فضای کسب و کار، توسعه بازار، انباشت سرمایه‌ها، توانمندسازی بخش خصوصی و مردم، ... و نهایتاً دستیابی به سطح توسعه‌یافتگی ممکن می‌شود. ماتریس چرخه بن‌سازه توسعه «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت قوی» حامل چرخه‌های «دولت- بازار- نهادهای مدنی»، «دولت- ملت»، «دولت- ملت- کشور»، «بازار سیاست- بازار اقتصاد» و دیگر چرخه‌ها است. در این چرخه دولت از قدرت متناسب و بالنده برخوردار بوده و از این قدرت جهت تولید کالاهای عمومی، بسترسازی برای تأمین نیازهای بازار اقتصاد و انگیزش‌بخشی به آن و ایجاد فضای کسب و کار پیش‌برنده با تنظیم روابط به صورت کارآمد و اثربخش در ساختار و کارکردهای خود استفاده می‌کند. در این چرخه رویکردهای تنظیمی، تخصیصی، توزیعی و تثبیتی دولت در جهت هم‌افزایی و بالندگی قدرت جامعه و بازار است (دولت فراگیر یا لویاتان فراگیر). جامعه قدرتمند و بالنده نیز در چنین شرایطی خواهان مطالبات از دولت جهت کارایی بیشتر و تولید کالاهای عمومی اثربخش‌تر است که این امر نیز بسترهای لازم را برای قدرتمند شدن دولت فراهم می‌سازد.

۹***. در چرخه «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت قوی» بده- بستان‌ها در این چرخه و بین دو قطب جامعه و دولت با تقسیم کارهای متناسبی که در تولید کالاهای عمومی و کالاهای خصوصی در بازار سیاست و بازار اقتصاد بین خود برپا می‌کنند، فرایندسازی برای توسعه شکل می‌گیرد و از نهادمندی و پایداری لازم نیز برخوردار می‌شود. کشورهایی که امروزه از آنها به نام توسعه‌یافته یاد می‌شود (هم متقدمین اولیه همچون انگلستان، آمریکا، فرانسه و هم متقدمین ثانویه همچون آلمان، ژاپن و هم متأخرین همچون کره، تایوان، سنگاپور) همگی کارنامه‌هایی قابل

قبول در این چرخه را دارا هستند. دلیل تفاوت زمانی این کشورها در دستیابی به سطح توسعه‌یافتگی، علتی جز این ندارد که این جوامع در زمان‌های متفاوت توانستند به این چرخه‌ها دستیابی داشته باشند. نمی‌توان بدون داشتن این چرخه کشور را به سطح توسعه‌یافتگی رسانید. تجارب گران‌سنگ جهانی، شواهدی بسیار بر این ادعا دارد. پس از جنگ دوم جهانی تاکنون، دستیابی به این چرخه بن‌سازه توسعه، نقطه اتکا و شروع از طرف قدرت دولت بوده است. دولتی با ماهیتی پیش‌برنده و توسعه‌گرا (دولت وبری) که با توسعه سیاسی خود می‌تواند نهادمندی توسعه اقتصادی کشور را رقم بزند.

۱۰*** اما ایران، با کارنامه امروزی، ایران را کشوری در حال گذار یاد می‌کند. کشوری که خواهان توسعه است. ظرفیت‌های تاریخی، تمدنی، منابع عظیم مادی و انسانی، وضعیت ویژه جغرافیایی کشور ایجاب می‌کند که ایران یکی از کشورهای سرآمد و پیشروی جهانی باشد، پس چرا بدین‌گونه نشده است؟ چرا برنامه‌های توسعه ۷۰ ساله ایران نتوانستند این کشور را به این سطح برسانند؟

۱۱*** باید گفت تلاش ایرانیان برای توسعه‌یافتگی خود حداقل در طی ۷۰ سال گذشته، بیشتر در این موارد بوده است که بدون داشتن پیش‌نیازها و بسترهای لازم (تعیین جایگاه قدرت، توزیع آن بین دولت و جامعه، قانونمندی و نهادمندی) و بدون داشتن چرخه‌های پیش‌برنده و بدون باند حرکت مناسب برای پرواز، هواپیمای آرزوهای خود در توسعه‌یافتگی را به حرکت درآوردند. ایرانیان درصدد بوده‌اند که با تکیه بر منابع مادی (ریالی و ارزی) حاصل از نفت، به توسعه‌یافتگی دست یابند. هواپیمای پرواز ایرانیان برای توسعه‌یافتگی از نفت و با هدایت دولت نفتی و رانتی به حرکت درآمد. ایرانیان در بینش، منش و روش‌های خود، باور به خلق معجزه دستیابی به توسعه‌یافتگی از طریق نفت و درآمدهای حاصل از آن باور داشتند. به همین جهت این کشور امروزه نه برخوردار از چرخه بن‌سازه «قدرت جامعه قوی- قدرت دولت قوی» است و نه به نظم اجتماعی با دسترسی باز دستیابی دارد. هواپیمای جامعه در حرکت و برنامه‌های خود، در سیکل افول و سقوط قرار گرفته است. زیرا هنوز در این کشور چگونگی جایگاه قدرت، توزیع آن در گستره‌های دولت (قوای مختلف) و بین دولت و ملت تعیین نشده است و ویژگی‌هایی مثل نبود تفاهم، وجود تعارض‌ها، درگیری‌ها و ... نتوانست کارکردهایی از کارایی و اثربخشی برای کشور به بار نشاند (فقدان باند برای حرکت).

پیشگفتار ۹

فقدان این بسترها و پیش‌نیازهای مهم و بنیادین در کشور ایران دغدغه فکری و رفتاری همیشگی همه صاحب‌نظران و کارشناسان بوده است. به همین جهت پس از پایان کارم در سازمان برنامه (۱۳۶۸) نسبت به تالیف کتاب سرمایه و توسعه که گستره‌هایی از عوامل و حوزه‌های این بسترها و پیش‌نیازها را در خود داشت، اقدام کردم. کتاب حاضر نیز می‌تواند بخشی از تجارب من باشد بعد از مسئولیتی که برای بار دوم در سازمان برنامه داشتم (۱۳۸۳-۱۳۸۰). این کتاب کالبدشکافی همه‌جانبه از چگونگی شکل‌گیری بسترها و پیش‌نیازهایی است که کشور برای توسعه‌یافتگی بدان نیاز دارد. بسترهایی که بدون دستیابی به آنها، توسعه‌یافتگی نمی‌تواند تحقق یابد.

این کتاب به درهم‌تنیدگی سطوح ۳ گانه بسترها و پیش‌نیازها (یعنی باند پرواز) برپایی و تجمیع ظرفیت در سامان و سازمانی در چرخه «دولت-ملت» (یعنی ساختن هواپیما) و راهبری آن به طرف رشد و توسعه (یعنی پرواز) باور دارد و رسالت کالبدشکافی از فرایندها، بستر و پیش‌نیازهای تاریخی رشد و توسعه را بر خود فرض داشته است. از این‌رو کتاب حاضر با توجه به ملاحظات علمی و تجربی و برخورداری از روش‌شناسی همه‌جانبه در شناخت از مسائل جامعه، با روش‌های چندسویه، تسلسلی و چرخه‌ای، بنای خود را بر طرح، معرفی و شناخت میدان‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی سازنده این بسترها گذاشته است. داده‌ها و متغیرهای این میدان‌ها در فرایند زمان و در بده-بستان‌های همه‌جانبه بین آنها، نظم‌هایی با ساختارها و کارکرد نظم اجتماعی با دسترسی محدود (شکننده-پایه-بالغ) ایجاد می‌کند و این نظم در دستیابی به رشد و توسعه پایدار یا ایجاد نظم‌های اجتماعی با دسترسی باز و برپایی فرایندهای توسعه‌یافتگی ناتوان است.

از این‌رو اگر از عصر رنسانس (۱۴۵۰ میلادی) تا پیدایش انقلاب صنعتی (۱۸۵۰-۱۸۰۰ میلادی) را عصر پیدایش بسترها و پیش‌نیازهای توسعه قلمداد کنیم، این کتاب کالبدشکافی از چگونگی پیدایش بن‌مایه‌های توسعه‌یافتگی و بسترها برای رشد و توسعه در غرب و ایران را هدف خود قرار داده است. امید بر آن است که بتوانیم در مجلدات بعدی

✻ چگونگی پیدایش رشد اقتصادی و گذارهای آن به توسعه اقتصادی و اجتماعی

(۱۸۰۰-۱۹۷۰)

✻ گذارها از توسعه اقتصادی و اجتماعی به توسعه پایدار و همه‌جانبه (حال- ۱۹۷۰)

را به دانش‌پژوهان و جست‌وجوگران فرایندهای توسعه در این مرز و بوم پرگهر، پرظرفیت، توانمند و مستحق توسعه‌یافتگی عرضه نمائیم. به امید روز دستیابی به سطح توسعه‌یافتگی با مختصات رفاه، رشد، عدالت اجتماعی، آزادی، قدرت جامعه و قدرت دولت که ایرانیان از

۱۰. بن‌مایه‌های توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی

دیرباز تاکنون چشم‌به‌راه آن بوده‌اند. روزی که باید از برخاستن من، تو، ما و دستانی درهم، اندیشه‌هایی گره‌خورده به هم و به دور از تقابل‌ها، تعارض‌های قومی، ادیانی، جنسیتی، خودی و غیرخودی و در میدان‌هایی از تفاهم، هم‌گرایی، عقلانیت، برابری و برادری، سامان و سازمان شدن همگانی ما ساخته و پرداخته شود. روزی که چرخه امید، حرکت، بالندگی، رفاه، رشد، عدالت، آزادی، تفاهم ملی و هم‌گرایی ایرانیان در چرخه و مدار «قدرت جامعه (قوی)» - قدرت دولت (قوی)» شکل بگیرد.

کتاب پیش‌روی شما دربرگیرنده ۷ بخش است که در قالب ۲۱ فصل تقسیم‌بندی شده است:

بخش اول: چیستی‌ها، دربرگیرنده

❖ فصل اول: چیستی‌های پیش‌روی

این فصل به چراها و چیستی‌هایی میدان علم، اندیشه و معرفت در گستره دو قرن گذشته پرداخته و پرسش‌ها و سؤالاتی در قلمروهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، زیست‌محیطی، که در فرایندهای توسعه ذی‌مدخل و ذی‌نفوذ هستند، پرداخته است. گستره این چیستی‌ها در طی دو قرن گذشته، زایش‌ها و گشایش‌هایی را در عرصه‌های علوم اجتماعی (اقتصاد، اقتصاد توسعه، اقتصاد سیاسی، جامعه‌شناسی و ...) و تکامل روش‌شناسی‌ها را در پی داشته است.

❖ فصل دوم: گسترش چیستی‌ها - گسترش نظریه‌ها

در این فصل پایه‌های گسترش سؤالات پیش‌روی، گسترش نظریه‌ها و گذار از نظریه‌های انباشت سرمایه فیزیکی در رشد به نظریه‌هایی همچون تأثیر عوامل غیراقتصادی در کنار عوامل اقتصادی، انباشت سرمایه‌های انسانی، اجتماعی، تکنولوژیکی، زیست‌محیطی بر توسعه را مورد اشاره قرار داده است. گسترش نظریه‌ها آثار بازنشر خود را در گذار از روش‌شناسی‌های تک‌سبب‌بین به روش‌شناسی‌های همه‌جانبه‌نگر، تاریخی، فرایندی و تسلسلی نشان داده است. روش‌شناسی‌هایی که توانایی و ظرفیت شناخت همه‌جانبه‌تر از مسائل و کالبدشکافی چرایی‌های توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی را فراهم کرده است.

❖ فصل سوم: چارچوب مفهومی رویکردهای چرخه‌ای در تبیین چیستی‌های توسعه‌ای

این فصل به چگونگی روش‌شناسی‌ها برای تبیین مسائل توسعه پرداخته و بر این باور است که توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی از مسائل پیچیده و درهم‌تنیده قلمروهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی برخوردار است. روش‌شناسی‌های متکی بر رویکردهای چرخه‌ای (تسلسلی و چندسویه) می‌توانند کارساز باشند، نه رویکردهای خطی و یک‌سویه. متغیرهای

پیشگفتار ۱۱

سازنده عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در بده-بستان‌های همیشگی با یکدیگر، سازنده ماتریس‌های مختلفی بوده که روابط چرخه‌ای بین آنها با آثار بازنشر عقب‌برندگی یا پیش‌برندگی، سرنوشت توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی را مشخص می‌کند.

❖ فصل چهارم: چستی روابط چرخه‌ای بین بن‌مایه‌ها در پیدایش نظم اجتماعی

در این فصل عواملی همچون باور، ارزش، زبان، قوم، نژاد، هنجارها، فرهنگ‌ها و ... که بده-بستان‌های همیشگی و پایدار بین آنها در ساختن بن‌مایه‌ها و بن‌سازه‌های چرخه‌های توسعه برقرار است، مورد اشاره قرار می‌گیرد. در واقع بن‌سازه‌هایی در شکل‌گیری قدرت و چگونگی جایگاه و توزیع چرخه‌ای روابط در درون قدرت و برون آن و بین دو قطب جامعه و دولت در چرخه «قدرت جامعه- قدرت دولت» که پی‌ریزی نظم‌های اجتماعی را عهده‌دارند، در چارچوب‌های مفهومی و نظری به بحث گذاشته شده است.

بخش دوم: پدیداری چرخه بن‌سازه توسعه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)» (چرخه‌ای هم پیش‌نیاز توسعه، هم عامل توسعه و هم هدف توسعه)

❖ فصل پنجم: پیدایش نظم‌های اجتماعی

در این فصل به چگونگی و الزامات پیدایش نظم‌های اجتماعی و چرایی‌های ظهور و افول نظم‌ها، جایگاه نهادها و روابط آنها در نظم اجتماعی و تبیین روابط در روابط چرخه‌ای همچون در رویکردهای داروین‌یسم اجتماعی و چگونگی روابط قدرت در نظم‌های اجتماعی در سه انقلاب عصر هوشمندی انسان، کشاورزی و صنعتی پرداخته شده است. انقلاب‌هایی که هر کدام هم برخاسته از شرایط محیطی و نظم‌های اجتماعی عصر خود بودند و هم اینکه آثار بازنشر همه‌جانبه‌ای در تغییر نظم‌های اجتماعی داشتند.

❖ فصل ششم: نظم‌های اجتماعی (دولت‌ها) مختصات و کارکردها

در این فصل به گذار از گستره انقلاب‌ها (هوشمندی، کشاورزی و صنعتی) در پیدایش نظم‌های اجتماعی با دسترسی محدود (شکننده، پایه، بالغ) و نظم‌های اجتماعی با دسترسی باز و تشکیل حکومت‌های طبیعی (محدود- بسته) و قراردادی (باز و مردم‌سالار) و چگونگی شکل‌گیری این حکومت‌ها و آثار بازنشر آنها پرداخته شده است.

❖ فصل هفتم: «نظم‌های اجتماعی- دولت‌ها» چگونگی تحولات و گذارها

در این فصل، گستره نظم‌های اجتماعی در پیدایش دولت‌های قبیله‌ای، دولت-شهرها، امپراطوری‌ها، دولت‌های فئودالی، دولت‌های مطلقه، دولت‌های قراردادی و چگونگی مختصات عمومی این دولت‌ها و روابط بین دو بازار سیاست و اقتصاد و مختصات حکومت در نظم‌های

۱۲ بن‌مایه‌های توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی

اجتماعی و در گستره‌های حکومت‌های طبیعی (شکننده- پایه- بالغ) و شکل‌گیری چرخه «نظم اجتماعی با دسترسی محدود- توسعه‌نیافتگی» توأم با پدیده درهم‌آمیختگی دو بازار سیاست و اقتصاد در این نظم‌ها، مورد بررسی قرار گرفته است.

✽ فصل هشتم: چرخه «نظم دسترسی باز- توسعه‌یافتگی»

در این فصل به مختصات نظم دسترسی باز، شرایط گذار از نظم دسترسی محدود به باز، چند کارکرد مهم در نظم‌های اجتماعی محدود و باز (مالیه عمومی، رانت، آزادی، توانمندسازی) و پیش‌فرض‌ها و مانایی دموکراسی و نهایتاً نقش چرخه «نظم دسترسی باز- دولت- اقتصاد» در بسط حق انتخاب‌ها و فرصت‌ها و عرصه‌های آزادی و رقابت و شکل‌گیری دو بازار اقتصاد و سیاست در شرایط رقابتی و جدا از یکدیگر، ولیکن با کارکردهای درهم‌تنیده با همدیگر و ایجاد چرخه «کالای عمومی- کالای خصوصی» برای فرایندهای توسعه به بحث گذاشته شده است.

✽ فصل نهم: چگونگی پیدایش چرخه «قدرت جامعه (قوی)- قدرت دولت (قوی)»

(چرخه‌ای هم پیش‌نیاز توسعه، هم عامل توسعه و هم هدف توسعه)

این فصل به جریان بده- بستان‌های پایدار بین دولت و ملت می‌پردازد. چگونگی‌های شکل‌گیری جامعه توانمند که نیازمند دولت توانمند است و اینکه دولت پیشرو نیازمند جامعه پیشرو است در این فصل مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بخش سوم: قرون وسطی- جمع و پخش اروپا (ظهور و افول نظم‌های اجتماعی)

✽ فصل دهم: قرون وسطی: مختصات- تحولات و آثار بازنشر

بخش سوم کتاب با گستره سؤالات پیش‌روی توجهی به تابلوهای زمان و تحولات شکل‌دهنده مختصات قرون وسطی درصدد این است که مختصات این شرایط زمانی و مکانی را با موازین مفهومی و نظری بخش‌های اول و دوم مقایسه کند. چگونگی شکل‌گیری اقوام و قبایل اروپا، مقاطع زمانی و مختصات قرون وسطی، جمع شدن اقوام اروپا در عهد امپراطوری‌های کلاسیک (روم) و پخش شدن مجدد اقوام پس از سقوط امپراطوری روم و مختصاتی که بن‌مایه‌های اروپای امروزی را تشکیل داده است، به بحث گذاشته شده است. ظهور و افول نظم‌های اجتماعی در قرون وسطی آمیخته با آیین مسیحیت و زایش دو امپراطوری دینی، امپراطوری مقدس روم و امپراطوری روم بیزانس، تعامل و تقابل‌های این دو امپراطوری با همدیگر، شکل‌گیری نظام پاپیسم ازجمله قلمروهایی است که در این فصل به آنها پرداخته شده است.

✽ فصل یازدهم: قرون وسطی- شکل‌گیری اولیه اروپا

پیشگفتار ۱۳

در این فصل مباحثی در حوزه مختصات فرهنگی، مذهبی و ایدئولوژی، فرهنگ کلیسا، ساختار نظام پاپیسم و کارکردهای آن، مختصات تولیدی و اقتصادی قرون وسطی، پیدایش فئودالیسم اروپایی و دولت‌های فئودالی، گذار از شهرنشینی به روستانشینی و از روستانشینی به شهرنشینی، پیدایش نظام‌های پادشاهی، آثار بازنشر امپراطوری شارلمانی، شکل‌گیری کشورهای فرانسه، آلمان، ایتالیا در قلب اروپا و چگونگی موج گسترده مسیحی شدن اروپا به بحث گذاشته شده است.

✽ فصل دوازدهم: قرون وسطی: عصر پیشرفت - شهرنشینی، جنگ‌های مقدس - تکانه نظم‌های اجتماعی

در عصر پایانی قرون وسطی، اروپا به تغییرات اولیه‌ای در قالب دگردیسی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دچار شد. تقابل نظم‌های اجتماعی در درون اروپا به‌ویژه بین دو امپراطوری روم کاتولیک و روم بیزانس از یک طرف و تقابل این دو با امپراطوری شرق (مسلمانان) باعث شکل‌گیری و تداوم نبردهای مقدس (صلیبی) به مدت ۳ قرن شد. این نبردها با آثار نشر همه‌جانبه، تهاجم و مهاجرت اقوام از آسیای میانه به ایران و انطاکیه و شرق اروپا، زمینه دگرگونی‌های گسترده‌ای را در جغرافیای جمعیتی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن روزگار فراهم ساخت. ظهور و افول قدرت کلیسا، توسعه شهرها، بسط تجارت و توسعه مرکانتلیسم، تحول در ارزش‌ها و شهرگرایی در کنار وقایعی همچون گرسنگی، طاعون، منازعات مذهبی و کشف سرزمینی (آمریکا) با آثار همه‌جانبه خود، از جمله وقایع این عصر است که در این فصل به آنها پرداخته شده است.

بخش چهارم: عصر بیداری - پی‌ریزی نظم‌های اجتماعی نو (پیدایش سطح اولیه چرخه «دولت - ملت - کشور»)

✽ فصل سیزدهم: عصر بیداری - زمینه‌ها - گستره‌ها، آثار سرریز (رنسانس - مرکانتلیسم - کشف سرزمینی)

در این فصل به چگونگی زایش‌ها و گشایش‌های عرصه‌ای رنسانس، زمینه‌سازی برای بسط و توسعه تجارت (مرکانتلیسم)، جدال‌ها برای محدود و مشروط کردن حوزه قدرت (منشور کبیر یا همان مگنا کارتا و ...) مرکانتلیسم و پیدایش انقلاب‌های تجاری و ظهور نظم‌های اجتماعی، ابداع پول، توسعه بازارها و گذار از تولید معیشتی به تولیدات مختلط و تجاری در کشاورزی و ... از جمله مباحث این فصل است.

✽ فصل چهاردهم: عصر اصلاحات دینی و بازنشرها (۱۶۵۰-۱۵۰۰)

چگونگی تدوین کتاب انجیل مقدس، نهاد کلیسا، نظام پاپیسم، پیدایش نظرات مختلف دینی و تقابل آنها، گسترش نهضت پروتستان و گستره‌های اصلاحی در عرصه‌های آیینی مسیحیت، ازجمله مسائلی است که در این فصل مورد واکاوی قرار گرفته است.

✽ فصل پانزدهم: شکل‌گیری دولت‌های مطلقه

شکل‌گیری سطح اولیه چرخه‌های «دولت - ملت - کشور» و «قدرت جامعه - قدرت دولت» چگونگی گذار از دولت‌های فئودالی به دولت‌های مطلقه، گستره دولت‌های مطلقه، نقش منشور (وست فالیا) در به رسمیت شناختن حقوق ملت‌ها و دولت‌ها و ادیان، انقلاب‌های آمریکا و فرانسه، چگونگی و آثار بازنشر آن در پی‌ریزی نظم‌های اجتماعی نوین و فروریزی نظم‌های کهن مباحث این فصل را به خود اختصاص داده است.

بخش پنجم: عصر خرد (انقلاب صنعتی - نظم‌های اجتماعی نوین)

✽ فصل شانزدهم: عصر خرد (شکل‌گیری بن‌مایه‌های فکری و معرفتی نظم‌های اجتماعی نوین)

چگونگی زایش و گشایش‌ها در عرصه‌های علم، دانش و خرد در گستره زمانی (۱۸۵۰-۱۶۵۰ میلادی) و در شرایط محیطی اروپای آن عصر، پیدایش عصر روشنگری و فیلسوفان با چهره‌های دانشوری همچون دکارت، اسپینوزا، نیوتن، کانت، هابز، لاک، ولتر، متسکیو، روسو و پیدایش مکاتب اجتماعی و اقتصادی (مرکانتلیسم، فیزیوکراسی، کلاسیک، زایش علوم ریاضیات، فیزیک، شیمی، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، انسان‌شناسی و ...) گستره‌های مباحث این فصل را در خود دارد.

✽ فصل هفدهم: چرخه «تغییرات علمی - فنی» (با آثار سرریز انقلاب صنعتی - خیز اقتصادی)

تردد میان کارگاه - آزمایشگاه، زمینه‌های شکل‌گیری پدیده‌ای عظیم به نام انقلاب صنعتی را فراهم ساخت. شرایط محیطی پیدایش انقلاب صنعتی، نقش چرخه «سرمایه - کار - کارخانه»، پیدایش ماشین و ماشینی شدن تولید، معرفی ناخدایان کشتی انقلاب صنعتی، پیدایش مکاتب خاص اقتصادی در جغرافیای انقلاب صنعتی، رابطه انقلاب صنعتی با کشاورزی، چگونگی روابط با شهر و شهرنشینی، پدیداری کارخانه با آثار بازنشر خاص خود، تعامل‌های اقتصادی و اجتماعی انقلاب صنعتی در کنار تقابل‌ها و تضادها در چرخه‌های «کار - سرمایه» و «کارگر -

سرمایه‌دار»، فراهم شدن بسترها و پیش‌نیازها برای رشد و خیز اقتصادی در عصر انقلاب صنعتی، مباحث این فصل را دربر گرفته است.

بخش ششم: گذار از نظم‌های اجتماعی (نظم اجتماعی فرامرزی و فراقومی به نظم اجتماعی ایرانی)

✽ فصل هجدهم: نظم‌های اجتماعی فرامرزی و فراقومی (تمدن ایرانی عصر باستان- قرون وسطی)

ایران، به‌عنوان سرزمینی کهن و باستانی در بستر تاریخ خود و در گذر اقوام مختلف از چه نظم‌های اجتماعی برخوردار بوده است. اقوام اولیه چگونه نظم‌های اجتماعی کلاسیک (امپراتوری‌های عیلام تا هخامنشیان) را برپا کردند. چگونه این نظم اجتماعی ایرانی مورد تهاجم یونانیان قرار گرفت؟ نظم اجتماعی نوپای ایرانی- یونانی چگونه ظهور و افول داشت؟ نظم اجتماعی مجدد ایرانیان (اشکانیان، ساسانیان) از چه مختصات برخوردار بود؟ این نظم چگونه توسط اعراب مسلمان فرو ریخت؟ نظم‌های اجتماعی امویان و عباسیان در ایران چگونه شکل گرفت؟ از نظم اجتماعی عباسیان چگونه نظم‌های ایرانی به‌وجود آمد؟ در طی حملات ۹۵۰ ساله اقوام و قبایل آسیای میانه، نظم‌های اجتماعی ایرانیان چگونه دستخوش تغییرات و افول شد؟ مباحث این گستره از تغییر و تحولات در نظم‌های اجتماعی در این فصل کتاب مورد اشاره قرار گرفته است.

✽ فصل نوزدهم: نوزایش ایرانیان: برآمدن- برافتادن نظم‌های اجتماعی نوین (عصر صفویه)

چگونه شرایط محیطی ایران طی قرون ۱۶-۱۴ نظم اجتماعی صفویان را شکل داد؟ ساختار و کارکرد پایه‌های قدرت این نظم اجتماعی (جمع شدن ایرانیان در نظم شاهنشاهی صفویان، شاهان صفوی، شاه عباس)، مانایی و فروپاشی این نظم اجتماعی چگونه شکل گرفت؟ چرا با نسیمی از مخالفت، این نظم فرو ریخت؟ نظم اجتماعی صفویان (ساختار اجتماعی، جمعیتی، صنعت، هنر) از چه مختصات و وضعیتی برخوردار بود؟ گستره تفاوت‌ها و تعارض‌ها در نظم اجتماعی و فروپاشی صفویان از درون با نشانی از برون، چگونه شکل گرفت؟ در شرایط ناامنی ایران دودمان افشاریه رویکرد غارت و بی‌ثباتی چگونه حاکم شدند؟ دودمان زندیه با استقرار نظامی در بی‌نظمی و بی‌ثباتی چگونه مختصات اقتصادی و اجتماعی ایرانیان را شکل داد؟ گستره این موضوعات مباحث این فصل را دربر دارد.

❁ فصل بیستم: عصر قاجاریه: ایران در عقب‌ماندگی (عصر جدال نظم‌های اجتماعی کهنه و نو)

مختصات کلی ایران طی قرون ۱۸-۱۹ چگونه بوده است؟ چگونگی برآمدن نظم اجتماعی ایرانیان از ایل قاجاریه، تعامل و تقابل‌ها در نظم اجتماعی قاجاریان، تعامل شکننده نظم اجتماعی ایرانیان با اروپاییان (انگلستان، فرانسه، روسیه، عثمانی)، شکست‌های ایران از روسیه، برپایی عصر معاهده‌های ننگین در واگذاری‌های سرزمینی و جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی، چه تحولات و تغییراتی را برای ایرانیان در پی داشت؟ اصلاحات از بالا (قائم‌مقام‌ها، امیرکبیر)، گستره اصلاحات، اصلاحات از پایین (انقلاب مشروطیت)، مختصات انقلاب، پی‌ریزی نظم اجتماعی ایرانیان بدون معمار و مصالح لازم، اختلاف در عمارت قدیم مشروطه و ... چگونه بوده است؟ هرج‌ومرج در ایران، شکل‌گیری نظم اجتماعی استبدادی رضاخانی و ... گستره‌های مباحث این فصل را در خود دارد.

بخش هفتم: مروری کلی و سخن آخر

❁ فصل بیست و یکم: مرور کلی بر آنچه گذشت

مباحث این فصل دربرگیرنده مروری کلی بر آنچه از آغاز تا پایان قرن ۱۹ بر نظم‌های اجتماعی در اروپا و ایران گذشت.

تدوین این کتاب با روش‌شناسی تلفیقی که مدنظر داشت و با قلمروهای تاریخی، دینی، جغرافیایی، اقتصادی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، مردم‌شناسی، اقتصاد سیاسی، اقتصاد توسعه و ... که پیش رو داشته است، نیازمند بررسی و اصلاح است. پیش‌نویس اولیه کتاب برای بیش از ۳۰ نفر از اساتید عزیز و صاحب‌نظر ارسال گردید. تنی از این عزیزان همچون دکتر اسفندیار جهانگرد، دکتر مصطفی شریف (که زحمات زیادی در انجام اصلاحات و ویرایش تمام کتاب داشته و مرا بیش‌ازپیش مدیون ساخته است)، دکتر یدالله دادگر، دکتر هادی خانیکی، دکتر محمدقلی یوسفی، دکتر منوچهر عسگری و دکتر بهروز هادی‌زنوز با ارسال نکات اصلاحی مرا در تدوین این کتاب از راهنمایی‌های خود بهره‌مند ساختند.

از داوران محترم کتاب آقایان دکتر محمود سریع‌القلم و دکتر علی عرب‌مازار کمال تشکر را دارم و به‌خصوص ضمن اعلام سپاس ویژه از جناب آقای دکتر محمود سریع‌القلم که با اختصاص وقت، احساس مسئولیت و با ارایه چندین صفحه نکات اصلاحی و تکمیلی و پیشنهادات سازنده توجه مرا به اهمیت توسعه اقتصادی در فرایندهای اولیه حرکت به طرف

پیشگفتار ۱۷

توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی معطوف داشتند، اصلاحات مرتبط با این مجلد بوده را مورد توجه قرار داده‌ام (متن کامل نظرات این استاد ارجمند و همکار محترم در پیوست جلد سوم آمده است). نکات محوری نقطه‌نظرات ایشان عبارت‌اند از:

✿ ضرورت تمایز و تأیید بین دو مفهوم دولت (State) و حکومت (Government) که از نظر ایشان مفهوم دولت در حوزه معنایی، زبان‌شناسی و تحول و تکامل تاریخی آن بر این استوار است که دولت (State) دارای مفهومی ترکیبی است از جریان بده-بستان و برآیند سه قلمرو:

- نیروهای مسلح
 - نهادها و سازمان‌های لازم برای حکمرانی بر کشور
 - چگونگی حکمرانی بر کشور (Government) (عامل اجرا و عملیات) (حکومت)
- ✿ مفهوم سرمایه‌داری (Capitalism) و ابعاد آن در چگونگی انباشت سرمایه و شکل‌گیری آن، بازار آزاد، فردگرایی، دست‌نامرئی ... به صورت نامتعیین و ناکافی در کتاب مورد اشاره قرار گرفته است. شکل‌گیری سرمایه‌داری در انگلستان و اروپا و طرح این مباحث برای این کتاب اجتناب‌ناپذیر است. چگونگی تکامل سرمایه‌داری برای کشور ایران بسیار آموزنده است.

✿ غرب یا غیرغرب می‌تواند بدون حکومت‌های نمایندگی (قراردادی)، توسعه اقتصادی را داشته باشند. اگرچه به تدریج بعد از وارد شدن به فرایند توسعه اقتصادی، امکان دستیابی به حکومت‌های نمایندگی و قراردادی را پیدا خواهند کرد زیرا این دولت‌ها با پذیرش اقتصاد سرمایه‌داری به ناچار در این راه گام خواهند برداشت (کره جنوبی، تایوان، ویتنام، چین و ...)

✿ در رابطه با این سؤال کتاب که چرا ایران به توسعه‌یافتگی دست پیدا نکرده است، به منابع کافی در قبل و بعد از انقلاب اشاره نشده است (اگرچه این کتاب این هدف را برای خود منظور نداشته و آن را در مجلد ۳ موردتوجه و واکاوی قرار خواهد داد).

✿ سرمایه‌داری در ایران هنوز در بخش روشنفکران و نخبگان و حکومت‌کنندگان ایرانی، امری درونی نشده و به رسمیت شناخته نشده است. درحالی‌که در کشور کمونیستی ویتنام طی ۱۳ سال، رویکردهای اقتصاد سرمایه‌داری مورد قبول طبقه حکمرانی آن کشور قرار گرفت. امری که آثار بازنشر خود را در رشد و توسعه اقتصادی این کشور نشان داد. ایران قبل و بعد از انقلاب، از منظر سیاسی و نهادی و سازمانی، در راستای هم‌گرایی اقتصاد خود با اقتصاد جهانی گام برنداشته است.

- ✱ باید باور داشت که توسعه اقتصادی در یک جامعه، برخاسته از یک تصمیم سیاسی است (دارا شدن طبقه حکمرانی از یک پارادایم فکری در زمینه توسعه اقتصادی و التزام به عمل به آن). امری که آشکار و صریح موردتوجه کشورهای شرق آسیا قرار گرفت. در این کشورها داشتن دموکراسی، به‌عنوان پیش‌نیاز توسعه اقتصادی مورد تأکید نبود. درحالی‌که تمام تصمیمات این دولت‌ها در هم‌گرایی بیشتر با اقتصاد جهانی خلاصه شده و می‌شود.
- ✱ مباحث طرح شده مربوط به اروپا در این کتاب در رابطه با ایران با احتیاط مورد واکاوی قرار گرفته است. اگرچه این مباحث در ایران از پیچیدگی‌ها و دشواری‌های بسیار برخوردار است، اما دلیل این امر نیز این است که طی دو سده گذشته، ایران فاقد روشنفکران و نخبگان لازم با قابلیت تفکر در سطح بین‌المللی بوده است. درحالی‌که در اروپا این نخبگان فکری، با پیوستن به کمپ نظام سرمایه‌داری، توانستند آثار بازنشری در حکومت، قانون‌گذاری و پدیداری اقتصاد سرمایه‌داری داشته باشند.
- ✱ خوشحالم که در میان اقتصاددانان توجه به مقوله «دولت-ملت» در اقتصاد توسعه داشته‌اید. بر این باورم که ایران هنوز به مرحله «دولت-ملت» نرسیده است (Iran is not a nation-state) و باید گفت هیچ کشور تشکیل شده‌ای بدون دستیابی به مدار دولت-ملت نباید امیدی به توسعه اقتصادی داشته باشد.
- ✱ ایران امروزه در رابطه با تبیین هویت، نظام باورها و پیش‌نیازهای لازم برای توسعه اقتصادی، فاقد ظرفیت‌های لازم است.

دوست دیرینه‌ام، برادر و همکار عزیزم جناب آقای دکتر علی عرب‌مازار، علاوه بر زحمات و اختصاص وقت همه‌جانبه در داوری کتاب، نکات اصلاحی ارزنده‌ای را در کلیت کتاب ارائه کردند که مورد عمل قرار گرفت. جا دارد سپاس بیکران خود را از تعهد، اختصاص وقت و راهنمایی‌های همه‌جانبه و پیشنهادات اصلاحی این همکار عزیزم اعلام داشته و خود را مدیون لطف و زحمات ایشان بدانم.

سپاس خود را از جناب آقای دکتر حسین سلیمی ریاست محترم دانشگاه علامه طباطبائی که مشوق من بوده و با سفارشات خود به مراجع دانشگاه، تسریع در فرایندهای چاپ کتاب را درخواست داشته‌اند و جناب آقای دکتر میرسعید موسوی رضوی مدیر محترم مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه و همکاران ایشان به‌ویژه جناب آقای امیر سلطانی بناوندی و همچنین از برادر عزیزم جناب آقای حمید درجی که با حوصله و اختصاص وقت ویرایش همه‌جانبه کتاب را در چاپ سوم به سرانجام رساند اعلام داشته و از زحمات، همراهی‌ها و همکاری‌های

پیشگفتار ۱۹

ارزنده‌ای که با من داشتند، قدردانی می‌نمایم. در پایان، از تحمل، بردباری و همیاری خانواده عزیزم که طی این چند سال، با زیرورو کردن انبوهی از کتاب‌ها موجبات زحمت برای آنها را فراهم کردم و با مهیا کردن امور و شرایطی همچون آرامش، بردباری و گذشت از حقوق خود، مرا در تدوین کتاب یاری دادند، سپاسگزاری می‌نمایم. همچنین از همکار عزیزم سرکار خانم سمیرا مؤدب که با حوصله، متانت، دقت و اختصاص وقت نوشته‌های توأم با خط‌خوردگی‌ها و جابه‌جایی‌ها را به نظم کشیده و آن را صفحه‌آرایی کرده‌اند، سپاس و قدردانی می‌نمایم.